

Kiss Magdaléna

A Küsmöd víznév etimológiai vizsgálata

Kevés olyan belső keletkezésű víznevünk van, amelynek eredete nincs megnyugtatóan tisztázva. Ilyen víznév a *Küsmöd* és a *Kösmő*, amely több helyen bukkan fel a magyar nyelvterületen. Dolgozatomban az eddigi kutatói eredmények összefoglalásán túl olyan helynévmagyarázatot mutatok be e nevekre vonatkozóan, amely egy lépéssel talán közelebb visz minket a megoldáshoz.

Magyarország északkeleti és keleti részén összesen négy helyen tűnik fel a *Kösmő* és a *Küsmöd* víz-, illetve településnévként. E nevek székelyek által lakott területen bukkannak fel, többek között Bihar megye területén. BENKŐ LORÁND megjegyzi, hogy Anonymusnak a székelyekkel kapcsolatos ismeretei kizárólag bihari jelenlétükkel vannak összefüggésben. A székelyek bihari lokalizálása azt mutatja, hogy a Várad védelmét szolgáló bihari székely részlegek a Váradra vezető nagy utak mentén mutathatók ki, így többek között délnyugat felé *Székelytelek*, északkelet felé *Székelyhíd*, kelet felé *Telegd* településnevekben (2001: 48). BENKŐ úgy véli, hogy az ismeretlen eredetű, de feltétlenül magyar elnevezésű bihari *Kösmő* víznév a székelyföldi *Küsmöd* helynévvel mutat névtani s egyúttal etimológiai összetartozást, amely a székely népcsoportok áttelepülésével bekövetkezett névköltöztetés eredménye (1998: 139). Névköltöztetéssel akkor jönnek létre nevek, amikor egy népcsoport elvándorol lakóhelyéről, s az új terület egyes helyeinek megnevezésekor nem alkot új neveket, hanem az általa korábban használt helynevek valamelyikét használja fel a névalkotáskor.

A székelyföldi *Küsmöd* (r. *Cuşmed*) helynév település- és víznév is egyben. A 4-500 fős lakosságú falu Hargita megyében, a Kis-Küküllőbe torkolló *Küsmöd-patak* partján fekszik, nevét e patakról kapta (FNESz., BENKŐ 1993: 50). Etimológiailag összetartozik a két Bihar megyei *Kösmő* és az Abaúj-Torna vármegyei *Küsmöd* víznévvel. Legkorábbi adata 1332–7-ből való: *Cusmend*-ként lejegyezve, melynek a helyes alakja *Cusmeud* (ORTVAY 1891–1892: I, 660). Több alakváltozata ismeretes a „Székely Oklevéltár”-ból: *Kismeödre* (1: 307), *Kysmeöd* (2: 309), *Kwsmeödi* (2: 42), *Kjismeöd* (5: 271); *Kis Mőden* vagon (7: 57). LIPSZKY kizárólag folyóként említi: *Kismöd*, *Kismed* ... *Rivus* (Rep. 2: 73).

Víz- és településnevek azonossága esetén többnyire azt láthatjuk, hogy általában víznevekből keletkeznek településnevek (BENKŐ 1947: 259), majd a településnevek később személynévvé is válhatnak. E folyamatot jól ábrázolja a vizsgált helynév, hiszen a *Küsmöd* esetében az első, 13. századi víznévi előfor-

dulást több településnévi követi, majd a 17. században feltűnik személynévként is: 1614: „*Kis Meodi Balas* oltalomert atta Lazar Janosnak magat” (SzT.). SZABÓ T. ATTILA udvarhelyszéki történeti helynévgyűjteményében is szerepel hasonló, személynévre utaló adat szintén különírt formában: 1600: *Kÿs Meödi [!]* Marton Farkas; Nagy Alberth *Kÿs Meödi Zabad Zekely* (ETH. 6: 117). KÁZMÉR MIKLÓS családnévszótárában *Kismödi* címszó alatt ugyancsak a helynévből továbbképzett forma szerepel: 1602: [*Kismödi* Balázs] (RMCsSz.).

A székely alakkal formailag megegyezik az Abaúj vármegyében az Árpádkorban feltűnő *Küsmöd*, amely a Hernádba ömlő Szartosnak a jobb oldali mellékvíze (1267/1272: *Cusmeud*, Gy. 1: 39, 78). Alsó szakasza — minthogy Bölzse településen halad át — Bölzse-patak néven ismeretes (vö. KMHSz. 1.).

Biharban két *Kösmő* nevű patakot ismerünk. Az egyik északkeleten található Bihar és Szatmár megye határán, az Ér vízrendszeréhez tartozik, és Piskolt település mellett folyik el. Korábbi alakja *Kusmeud*, *Kusmewd* (1369, JAKÓ 1940: 325). A másik Bihar megye nyugati részén, a Bihari-Hegyközben eredő és Papatásinál bal felől a Berettyóba ömlő *Kösmő* (rom. *Pârâul Cosmo*, régebben *Fîneața Mare*). Az első fennmaradt adata csak 1851-ből származik, mely szerint „a *Kösmő* vize Hegyköz-Ujlakon ered 3 völgyből, mellyek Hegyköz-Pályinál szakadnak össze” — olvashatjuk VISTAI ANDRÁS JÁNOS gyűjtésében (ErdHnK. 577). 1865-ben *Tábor pataka* vagy *Kösmő* néven említik. PESTY Bihar megyei gyűjtésében több helyen találkozunk a *Kösmő* névvel Hegyközújlak településen: „a' határba jobb mίνőségű földek: Eszokról a' *Kösmő* patak választja Csatártól” (vö. HOFFMANN–KIS 1996: 311b); „Észokról a' Csatári Erdőt határt a' *Kösmő* választjael” (i. m. 312a). A korábban is előforduló *Kösmő* és *Tábor-patak* megnevezések ma is föllelhetők egymás mellett, pl. a Hegyközcsatárról szóló ismeretében a következő formában: „[Hegyközcsatár] kis patakja dél-délnyugatra tartva a falu alatt a *Kösmő* (*Tábor*) patak jobb oldalába fut”. Remélhetőleg a *Kösmő* alakváltozatot az idő múlásával nem szorítja ki az újabb keletű *Tábor* forma.

KNIEZSA szerint a *Küsmöd* név eredete ismeretlen, azonban úgy látta, hogy ez az elnevezés etimológiailag összefügg a Bihar megyei *Kösmő-patak*-ok nevével (1942: 18, 1943: 293). KISS LAJOS etimológiai szótára szerint a *Küsmöd* „talan” a magyar nyelvjárásbeli és nyelvemlékbeli *küs* 'kis' és a **med* 'száraz vagy időnként kiszáradó (patak, ér stb.)' összetételének az eredménye. A *kis* előtag *küs* alakjára több példát is említhetünk a korai ómagyar kor helyneveiből: 1320: *Kusdiur* ~ *Kuzdiur* (Bodrog vm.), 1299: *Kusmezeud* (Bereg vm.), 1075/+124/+217: *Kustiza* (Csongrád vm.), 1318: *Kussitua* (Bars vm.) (vö. KMHsz. 1., TÓTH V. 2001: 208). A labializáció a *kis* szóban szabályos székely sajtáság, a **med* magánhangzója pedig ehhez hasonult. Ugyancsak **med* forma szerepel a *Dinnyés-med*), *Homokmégy*, *Kecskemét*, *Medina*¹, *Nemesmedves* településnevekben is (vö. KISS L. 1979: 471, FNESz.)

BENKŐ megjegyzi, hogy az „Új Székely Oklevéltár” adatai alapján valóban a *kis* melléknév lehet az előtag és az utótagban eredetileg minden bizonnyal hosszú vokális lehetett, amit a név diftongusai bizonyítanak. A *Küsmöd* *ö*-jére mutat a vele etimológiailag összefüggő bihari *Kösmő* víznév is. BENKŐ szerint ugyanakkor a *Küsmöd* inkább *kis* + ...-*d* morfológiájú összetételnek tartható a *Kisfalud* helységnévi alakulatok mintájára (1993: 54–5).

Ha megfigyeljük a vizsgált helynév ómagyar és középmagyar kori adatait, láthatjuk, hogy mindegyik *d*-re végződik. Az, hogy ez a **med* lexémának az utolsó hangja, vagy pedig a BENKŐ álláspontja szerinti *kis* + ...-*d* összetétel helynévképzője, véleményem szerint nem dönthető el megnyugtatóan. BENKŐ szerint a *Kösmő* az archaikusabb forma, vélhetőleg azért, mert még nem tapadt hozzá a *-d* képző. Ha azonban a *-d* az elhomályosult **med* szó végén a *-d* helynévképzőhöz hasonlóan viselkedett, analógiás hatásra lekophatott. Bár nem gyakori az ilyen jelenség, mégis megfigyelhető a bihari helynévanyagban a többnevűséggel összefüggésben. A legkorábbi *-d*-s képzős–képzőtlen névpár az *Álmosd* névben a 13. században jelent meg, s egyidejűleg élt mindkét változat. RÁCZ ANITA szerint az ilyen névpárok közül többnyire a képzőtlen változat tekinthető korábbinak, s ehhez az alakhoz később járult a képzőmorféma. Ugyanakkor a nevek kisebb hányadában a képző eltűnése figyelhető meg: pl. 1332: *Verneld* > XV.: *Vernel* (2005: 189).

A helynév utolsó magánhangzójának az időtartama szintén több megoldási lehetőséget kínál. E kor magánhangzó-állományára jellemző, hogy a szóvégi *-eu* betűkapcsolat a 13. században jelölhette az *ö*, *ő* hangot is, továbbá a kései ómagyar korra jellemző *ew* betűkapcsolat szintén *ő* hangot jelölt (vö. RÁCZ A. 2005: 47). Ha a *Küsmöd* alak végéről a *-d* analógiás hatásra lekopott, a szóvégi *ö* megnyúlhatott, mivel szóvégi helyzetben rövid *ö* nem állt a nyelvünkben; így jött létre tehát a hosszú variáns, nem szóvégi helyzetben pedig továbbra is maradt a rövid forma.

Ez a magyarázat egyúttal azzal az eredeztetéssel is összeegyeztethető, amely e neveket a *kis* és a **med* ’száraz vagy időnként kiszáradó (ér, patak stb.)’ összetételének tartja.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (1947), Víz- és helységneveink viszonyához. *MNy.* 43: 259–63.
BENKŐ LORÁND (1993), Megjegyzések víznevekről (Adalékok a székelység történetéhez). *NÉ.* 15: 50–6.
BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.
BENKŐ LORÁND (2001), Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez. In: *Erdély a keresztény magyar királyságban.* Erdélyi Tudományos Füzetek 231. sz. Kolozsvár. 7–68.

- ErdHnK. = VISTAI ANDRÁS JÁNOS, *Erdélyi helynévkönyv*.
http://www.fatornyosfalunk.com/helynevkonyv_-_2._kotet_I-P.pdf
- ETH. 6. = Szabó T. Attila *Erdélyi történeti helynévgyűjtése 6. Udvarhelyszék*. SZABÓ T. ATTILA kéziratossá gyűjtéséből közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és BÁRTH M. JÁNOS. Bp., 2005.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS (1996, 1998), *Bihar vármegye I–II*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 65. sz. Debrecen.
- JAKÓ ZSIGMOND (1940), *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Bp.
- KISS LAJOS (1979), Székelyföldi víz- és helységnevek. *Nyr.* 103: 468–72.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1942), *Erdély víznevei*. Kolozsvár.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II*. Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.
- LIPSKY, Rep. = *Repertorium Locorum Objectorumque in XII Tabulis Mappae Regionum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confinitiorum Militarum Magni Item Principatus Transylvaniae Occurrentium Quas Aeri Incisas Vulgavit Johannes Lipszky de Szedlicsna*. Budae, 1808.
- ORTVAY TIVADAR (1891–1892), *Magyarország egyházi földleírása a IV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. Bp.
- RÁCZ ANITA (2005), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIII–XVII. század*. Bp., 1993.
- SzékOkl. ÚS. = *Székely Oklevéltár. Új sorozat I–*. Közzéteszi DEMÉNY LAJOS és PATAKI JÓZSEF. Bukarest, 1983–.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–*. Szerk. SZABÓ T. ATTILA és munkatársai. Bukarest–Bp.–Kolozsvár, 1975–.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.